

ОКРЕМІ НОТАТКИ ДО ІСТОРІЇ ОХТИРСЬКОЇ БОГОРОДИЦІ

Паньок Т.В. , кандидат мистецтвознавства, доцент

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

Анотація. У статті розкривається історія однієї зі святинь Слобожанщини – Охтирської Богородиці. Аналізується її іконографія та стильові особливості в регіоні. У процесі дослідження окремі ікони Охтирської Богородиці XVII– початку XIX ст. виявлено в музеях, приватних колекціях, друкарських відбитках, каталогах. Проведено їхню класифікацію, розглянуто коло сюжетів та іконографію як складову образної системи.

Ключові слова: Слобожанщина, українське мистецтво, іконопис, еволюція стилю.

Аннотация. Паньок Т.В. Отдельные записки к истории Ахтырской Богоматери. В статье рассматривается история одной из святинь Слобожанщины – Ахтырской Богородицы. Анализируется её иконография и стилистические особенности в регионе. В процессе исследования отдельные иконы Ахтырской Богородицы XVII – начала XIX ст. были найдены в музеях, частных коллекциях, каталогах. Проведено их классификацию, рассмотрено круг сюжетов и иконографию, как составляющую образной системы.

Ключевые слова: Слобожанщина, украинское искусство, иконопись, эволюция стиля.

Annotation. Panyok T.V. Separate a note to history the God-Mother of Ahtyrka. In article is considered the history of one of relics of Slobozanshina – God-Mother of Ahtyrka. It is analyzed her iconographic and stylistic features in region. During research separate icons God-Mother of Ahtyrka XVII – beginnings of XIX item were found in museums, private collections, catalogues. It is carried out their classification, it is considered a circle of plots and iconographic, as a component of figurative system.

Key words: Slobozanshina, Ukrainian art, icon-painting, evolution of style.

Постановка проблеми. З усвідомленням масштабу духовної катастрофи за роки тоталітарного режиму виникла необхідність вивчення втраченої сакральної спадщини. Слобожанські ікони XVII – початку XIX ст. відображають важливу сферу духовного життя народу, ілюструють складний і неоднозначний період історії з його динамікою політичних та культурних змін. Втім феномен слобожанської ікони, попри її історичне, культурне і мистецьке значення, ще не отримав належного наукового висвітлення.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Дослідження проводиться згідно з планом підготовки наукових кадрів кафедри образотворчого мистецтва Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Мета роботи полягає у комплексному вивченні слобожанського іконопису, спробі історичного обґрунтування та об'єктивної інтерпретації нововідкритих та почасти відомих раніше пам'яток іконопису XVII – поч. XIX ст. з точки зору формування стилю, особливостей іконографії та виявлення регіональної специфіки як складової частини історично зумовленої художньої системи та мистецького феномена української культури.

Виклад основного матеріалу. Образ Богородиці в українському мистецтві посідає значне місце, і більшість ікон, що по праву можна вважати мовчазними учасниками нашої історії, прославилися як чудотворні. Яскравий тому приклад – святиця Слобожанщини Охтирська Богородиця, списки з якої зберігаються не тільки в Україні, а й далеко за її межами. Богородиця Охтирська особливо шанувалася серед українського козацтва і, зокрема, в Охтирському полку (нині Сумська область). Часто її образ вивішували на військових штандартах поряд із образом «Спасителя».

На наших теренах ікони Охтирської Богородиці перебували в Архангело-Михайлівському храмі м. Харкова, а також у храмі Великомученика Димитрія с. Рясное Харківського повіту; у Гороховатсько-Богородичному пустинському храмі слободи Борової на березі Осколу та в Покровській церкві с. Межирічі Лебединського повіту [1].

Як була знайдена ікона Охтирської Богородиці, відомо багатьом. У 1739 році неподалік від старої Покровської церкви священник Данило Васильович Поланський косив траву ромашку, де і знайшов сяючу ікону Божої Матері «великоруської роботи» [2]. Данило взяв ікону до свого будинку, обмив її, а воду злив у посудину, начебто за наказом Богородиці, що з'явилася уві сні. За легендою, цією водою він вилікував свою старшу доньку від лихоманки. Після того як отець Данило відніс ікону до храму, вона прославилася багатьма чудесами. Для засвідчення чудотворного впливу на людей Охтирської Богородиці була створена спеціальна державна комісія, і в червні 1751 року за наказом Святого Синоду її визнали чудотворною і святою [3]. Усього від ікони було записано 324 засвідчених фактів чудес. На місці з'явлення ікони, за наказом імператриці Єлизавети, у 1768 році було зведено живописний Покровський собор. Ікону в кіоті помістили з правого боку від вівтаря, під різьбленим золоченим балдахіном.

Подальша історія чудотворної ікони заплутана і до кінця досі не з'ясована. Відомо, що до 1844 року ікона перебувала в Покровському соборі, потім в Охтирському монастирі Святої Трійці. У 1903 році ікону відвезли в Санкт-Петербург на реставрацію. По дорозі Святий образ нібито вкрали, і сліди його на якийсь час були втрачені. Однак у 1976 році колекціонер Я. Демидов, мешканець США, повідомив, що 1920 року він придбав у невідомого чудодійну ікону Охтирської Богородиці, і нині вона є власністю американки С. Садової.

За іншими джерелами, після Жовтневої революції ікона експонувалася в Харківській картинній галереї, яку в роки Великої Вітчизняної війни пограбували німці і таким чином ікона опинилася в Німеччині. У повоєнні роки Богородицю Охтирську придбали канадські знавці мистецтва Ольга і Микола Колянківські. За допомогою канадського єпископа Романа Даниляка, голови товариства об'єднаних українських канадців Ю. Москаля, митця Йосипа Тереля ікона була повернута на Батьківщину і передана в Український фонд культури. І в Покровському храмі нині міститься саме ця ікона

Є відомості і про те що після бурхливих революційних подій ікона невідомими шляхами опинилася в Харбіні (Далекий Схід, нині КНР). Харбінський протоієрей Н. Труфанов засвідчив, що неодноразово бачив чудотворну ікону під час паломництва в Охтирці. Він підтвердив, що ікона, яку придбав С. Степанов, і є саме тією чудотворною Охтирською. У 50-х роках син С. Степанова вивіз ікону до Бразилії, а потім до Сан-Франциско, де і передав її Комітету Руської Православної молоді. Тепер ця ікона є у віданні архієпископа Сіднейського і Австралійсько-Ново-Зеландського Іларіона.

Версій про зникнення власне чудотворної ікони Богородиці Охтирської дуже багато. Сьогодні, звичайно з певною долею вірогідності, можна твердити, що всі ці історії стосуються різних списків із першоджерельної чудотворної Охтирської, які прожили своє довге або ж коротке самостійне життя і дали людям душевний спокій і надію на чудо.

Слава Охтирської Богородиці полинула далеко за межі України. Особливо шанований список із села Есмань Глухівського повіту Чернігівської губернії міститься тепер у церкві «Миколи Явленного» на Арбаті, м. Москва.

Відомо, що Охтирська Богородиця була родовою іконою Трубецьких і їхнього маєтку під Москвою поблизу Радоніжа. Це селище в 1772 році перейменували з Дудкіно на Охтирку у зв'язку із заснуванням там першого дерев'яного храму на честь явлення ікони Богородиці Охтирської. За родинними переказами, список із чудотворної ікони з коштовним окладом був подарований родині Трубецьких самою імператрицею Єлизаветою. Цю родову ікону Богородиці Охтирської виносили під час літургії на свята, проте в одноярусному іконостасі ліворуч від царських врат був розташований ще один зроблений з неї список [4].

Важко тепер визначити, яка саме з ікон Охтирської Богородиці є першоджерелом, бо ж навіть списки з ікони були чудотворними. Чимало

іконописців у своїй творчості розробляли тему Охтирської Богородиці. З архівних джерел відомо, що першим реставратором цієї ікони був Іван Маляр, до якого звернувся священник Данило Поланський [5]. Один із варіантів ікони Охтирської був намальований Петром Роголею [6]. У 1753 році з ікони робив список художник на ім'я Іван Грек [7].

У Сумському художньому музеї зберігається ікона Охтирської Богородиці іконописця «...Михайла Іванова сына Денисова», виконана в 1768 році. До речі, Михайло Іванов вчився в іконописній майстерні харківського живописця Івана Саблукова, вихованця Петербурзької академії мистецтв, який у середині 60-х років XVIII століття був запрошений для роботи над іконостасом Охтирського Покровського собору і організував у місті Охтирці свою іконописну майстерню.

На жаль, лише напис та орнамент на полях ікони відповідає зазначеному датуванню. Первісний образ Богородиці на цій іконі був записаний невідомим художником XIX століття [8].

Особливо багато списків Охтирської Богородиці було зроблено майстрами селища Борисівка, де існував відомий іконописний центр з 1711 року [9]. Часом борисівські майстри відходили від строгих візантійських канонів і малювали святих із рисами, що нагадували їхніх малоросійських співвітчизників. Тому й тип Богородиці Охтирської був характерний – вирізнявся великими карими очима.

Списки з Охтирської Богородиці неодноразово виконувалися відомими слобідськими іконописцями братами Бунаковими, які очолювали іконописну майстерню в м. Чугуєві Харківської обл. Чугуївські списки мали й свої особливості: кольорова гама тла ікони подавалася в зеленій або бірюзовій гамі. Середник оздоблювався багато орнаментованою каймою, частіше з елементами рокайлъ із використанням сусального золота, що підкреслювалося чорним контуром [10].

Орнаменти на полях ікони Охтирської Богородиці різнилися залежно від епохи, у яку вона була написана. Наприкінці XVIII століття особливо поширеним був орнамент у вигляді напіврозгорнутого сувою або облямованого щита, так званий «картуш», який писали золотом на темному тлі. Окрім естетичного навантаження орнаменти мали й символічне значення. Так, на ранніх іконах Охтирської Богородиці домінували квітково-рослинні орнаменти й ренесансні вазони, що означали нетлінну красу вічного Божого Царства.

У XVIII столітті дістали поширення левкасні рельєфні ікони Богородиці Охтирської, що імітували карбовані шати. Ці ікони мали глибокий зміст, який був пов'язаний із біблійними поняттями горішнього та долішнього світів (унікальні зразки подібних творів представлені в Сумському художньому музеї).

На Чернігівщині були відомі ікони Охтирської Богородиці з майстерні Михайла Охраменка, з яких наприкінці XIX століття робилися хромолітографії. Цей образ був популярним і в російських іконописних центрах Мстьора і Холуй, де писали так звані «краснушки» (з використанням великої кількості кіноварі).

В іконографії Богородиці Охтирської на Слобожанщині дуже відчутний західноєвропейський вплив. Відомо, що протягом XVIII століття в Україні і Польщі з'явилися її зображення на срібних дукачах і прикрасах, які носила придворна аристократія і шляхта.

Прообразом іконографії можна вважати створену митцями з північної Італії разом із місцевими українськими художниками Богородицю на фресках Горянської ротонди, що на Закарпатті (кін. XIII – поч. XIV ст.).

Зауважимо, що на всіх слобожанських іконах Богородиця Охтирська зображена простоволосою. Інколи траплялися ікони, на якій голову Богородиці вінчала корона, що передусім вказує на італійські впливи і не є властивим для української іконографії. У часи пізнього бароко іконописці почали малювати золоте с'яйво довкола голови Богородиці.

На більшості ікон із російських списків голову Богородиці Охтирської покриває мафорій. Це не просто данина східно-християнським традиціям, а глибокий символ – ознака її Материнства і повної відданості Богу. Навіть корона на голові Богородиці не може замінити мафорія, позаяк корона є ознакою царської влади. Богородиця вважається Царицею Небесною, проте її царська гідність базується винятково на тому що вона стала Матір'ю Господа.

На появу інтерпретації Богородиці у вигляді юної «отроковиці» з непокритою головою і волоссям, що вільно спадають на плечі, вплинули переклади сирійського богослова Єфрема Сіріна (IV ст.) про особливу обраність Диви Марії і її непорочну чистоту. За старозавітними пророцтвами, задовго до народження Христа Марії було видіння, що вона стане Матір'ю Сина Божого, який постраждає за людські гріхи. Ця легенда і лягла в основу іконографії слобожанського образу Охтирської Богородиці. Головна особливість іконографії – характерний жест складених рук, що є типовим для західної традиції. Великі очі Богородиці сповнені безмірної печалі: вона передчуває загибель свого сина і ніби вже бачить її. Тому зображення з правого боку Голгофи із розп'ятим Христом сприймається доволі символічно. За молитвами Марії споконвіку Христос дарував людям нескінченну низку милостей. Як зазначав С. Аверинцев, у «Ній знімається прокляття, яке спіткало через людські провини світ природи, а тому з Нею співвіднесено залучення природного життя та космічних циклів до сфери християнської святості (православний піснеспів називає її «всіх стихій земних і небесних освяченням»)» [11].

Отже, сакральна символіка Охтирської Богородиці має спільне духовне значення із образом «Покрови», бо належать до типу Агіосоритиси (Заступниці) і є прикладом свідомого упокорення волі Божій [12]. Проте відомі дослідники Слобожанщини Є. Редін, В. Нарбеков, М. Сумцов вважали «Охтирську Богородицю» відгалуженням від іконографії «Страсної Божої Матері» [13].

У списку, що зберігається в НХМУ з Вознесенської церкви міста Лебедина, домінує сакральна марієлогічна символіка, яка відповідає літургійним текстам про храм у душі та спасіння. Невідомим іконописцем образ Богородиці відтворений по-дитячому невинним і по-материнськи доступним, причому без найменшого конфлікту з бароковою парадністю.

Показуючи смиренність і покірність долі у внутрішньому стані Богородиці, іконописець, згідно з естетичними вимогами часу, доповнює усталену іконографічну схему новими деталями символічного характеру, як-то череп з кістками, що уособлював кінець земного буття, і купа камінців біля Богородиці як символ Голгофи.

Великого значення в іконі надається кольоровій гамі, що має відображати як історичну вірогідність обліку Богородиці, так і релігійний зміст, закріплений церковним каноном. Так, червоний мафорій на плечах символізував майбутні страждання Богородиці і одночасно – любов до Бога; зелений гіматій – весняне відродження, буяння землі; золото – Царську божественну велич; три зірки на плечах – цнотливість, незайманість (безгрішно народилася, безгрішно народила, безгрішно померла). Кайма ж на мафорії – уособлювала Її прославлення.

Образ Богородиці в Слобожанському іконописі завжди базувався на чіткій рівновазі земної краси й величної цнотливості і, як поетично назвав її М. Лермонтов, «теплой заступницы мира холодного» (як відомо М. Лермонтов служив у славетному Охтирському гусарському полку), і можливо, саме образ Охтирської Богородиці надихнув поета написати такі чудові слова [14].

Висновки: Слобожанська ікона XVII – початку XIX ст. відображала важливу сферу духовного життя народу, ілюструючи складний та неоднозначний період історії з його динамікою політичних та культурних змін. Звернення в історичному аспекті до іконописного малярства Слобожанщини XVII – початку XIX ст. показало, що воно увібрало в себе яскраві ознаки і риси, взагалі притаманні українському сакральному живопису того періоду, і водночас своєрідні характеристики, сформовані геокультурним середовищем. Незважаючи на різні художні запозичення та впливи система іконописної мови регіональних митців була досить чіткою, глибоко продуманою і забезпечувала основну передумову емоційної сили і мистецької довершеності творів.

Примітки:

1. Е. Поселянин Богоматерь. Полное иллюстрированное описание Ее земной жизни и посвященных Ее имени чудотворных икон: – В 2 т. – К.: Мистецтво, 1994. – Т. 1. – 400 с; Т. 2. – 416 с.
2. У багатьох джерелах, як наукових, так і публіцистичних, отця Данила часто називають отцем Василем Даниловичем. В «Указе митрополита Белгородского об исследовании чудотворной иконы Ахтырской» (ЦДІАУ. – Ф. 1975, 1743 р., оп. 1, спр. № 3. – Арк. 1) написано: «По доношению ахтырского Соборные церкви Протопопа Семиона Садовського, которым объявлено, что ведомства его города Ахтырки церкви Покрову Пресвятыя Богородицы поп Данило Васильев доносит ему словесно пришлого 739 года июля числа перед самым его двором зелья ромашки близ дороги прикосивши сенокосной косой того зелья немного отыскал поп старого великороссийского письма икону матери Божіей стоячей на земле, сияющей поподобие, с лица которой икону взяв он поп со страхом и благоговением в дом свой поставил ея в подобающем месте...», і далі: «... оному Покровскому попу Даниле явления и прочим людям поимяно у оного попа записки чудесного ему попом и теми людьми исцеление от разных болезней получившим, изследовать достоверно...».
3. ЦДІАУ. – Ф. 1975, 1743 р., спр. № 3. – Арк. 2–4.

4. Чудотворний образ: икони Богоматери в Третьяковской галерее / Авторы – сост. А. М. Лидов, Г. В. Сидоренко. – М.: Радуница, 2001. – С. 76 – 77.
5. ЦДІАУ. – Ф. 1975, 1743 р. – Арк. 5.
6. Пархоменко І. Via Dolorosa // Український засів. – 1995.– № 10–12. – С. 9.
7. Шоломова С. Ахтырская святыня в жизни святителя Иоасафа Белгородского // Православная Сумщина. – 2002. – № 2. – С. 15.
8. Юрченко Н. С. Чудотворная икона //Православная Сумщина. – 2002. – № 2. – С. 11.
9. Селище Борисівка межує з Велико-Писарівським районом Сумської області. У 1711 р. для виконання іконописних робіт, а також для подальшого навчання борисівських селян ікономалярству Шереметьєв викликає з Петербурга художника Ігнатієва з учнями. І невдовзі іконописне мистецтво цієї слободи поширюється не тільки на Слобожанщині, але й за її межами.
- За статистичними відомостями кінця ХІХ ст. у с. Борисівка іконописом займався до 500 чоловік, що випускали на рік до 300 тисяч ікон, які часом збувалися великими партіями в Московію, на Кавказ і навіть у Болгарію [Кустарные промыслы. Текущая статистика за 1895 – 1896. – Спб., 1897. – С. 168].
10. Шулика В. В. Ахтырская икона Пресвятой Богородицы и её списки // Культурна спадщина Слобожанщини. Культура і мистецтво. – Х.: Мачулін, 2007. – № 6. – С. 59.
11. Аверинцев С. Софія – Логос. Словник. – 2-е видання. – К.: Дух Літера, 2004. – 140 с.
12. Юрченко Н. С. Чудотворная икона... – С. 10
13. Нарбеков В. Южнорусское религиозное искусство XVII – XVIII ст. – Казань, б/и. – 1903. – С. 65.
14. Охтирський гусарський полк відзначився особливим героїзмом у часи Вітчизняної війни 1812 року і відкривав військовий парад перемоги над Наполеоном у Парижі.

Надійшла до редакції 8.04.2009